

DE GENTSE ‘HOLLANDSE’ CITADEL IN INTERNATIONALE CONTEXT

Deel 2. Bouw loopt niet van een leien dakje

Marc Hanson

In de eerste bijdrage van deze tweedelige reeks zagen we hoe Wellington, de overwinnaar van Waterloo, een grote rol speelde in het opmaken van het concept van de chronologisch derde verdedigingsgordel in de Zuidelijke Nederlanden, opgeworpen tegen mogelijke Franse invallen. Algauw bleek dat de belangen en de in functie daarvan gevolgde strategie van de Nederlanden en van het Verenigd Koninkrijk niet gelijk spoorden. De inbreng van de Nederlanden onder de nieuwbenoemde Koning Willem was belangrijk. Niet toevallig sprak men in Gent van de Hollandse Citadel, opvolger van het verdwenen Spaans Kasteel. In dit tweede deel pogen we een aantal vragen te beantwoorden. Waarom duurde het zo lang, zelfs tot na 1830, vooraleer de Gentse citadel afgewerkt geraakte en operationeel werd? Hoe reageerden de burgers op de ongemakken die met zo'n gigantisch militair project gepaard gingen? Ook in deze bijdrage trachten we deze vragen vooral te beantwoorden vanuit internationaal perspectief.

Noord-Nederlanders aan de slag

Op 12 maart 1814 benoemde Willem I Cornelis Kraijenhoff (1758-1840) tot inspecteur-generaal van alle fortificaties. Deze 'Hollander' was een veelzijdig talent: jurist, filosoof, natuurkundige, kaartenmaker en waterbouwkundige. Hij zou dus toezicht houden op de bouw en het onderhoud van de Wellingtonbarrière. Over de eerste 'horizontale' verdedigingslijn waren Wellington en Kraijenhoff het snel eens. Over de tweede lijn ontstond een slepend meningsverschil. De held van Waterloo wenste de tweede lijn via Halle door te trekken naar Mont-Saint-Jean bij Waterloo, onder andere met het oog op de ver-

dediging van Brussel, één van beide hoofdsteden. Maar de Nederlanders waren bang dat die tweede lijn in geval van nederlaag, voor de Britten een snelle ontsnappingsroute naar Oostende zou worden. Daar konden de troepen dan inschepen naar hun veilige eiland. Zij stelden daarom een andere tweede lijn voor die via Oudenaarde, Dendermonde, Antwerpen en Hasselt naar Maastricht zou lopen. Wellington trok op papier aan het langste eind, maar in de praktijk liep het toch anders.

Eind 1815 droeg de hertog de dagelijkse leiding, planning en uitvoering van de barrière volledig over aan Kraijenhoff. Al na hun eerste ontmoeting was de hertog onder de indruk geweest van de waterbouwkundige en militaire kennis van de Nederlander. Bovendien zou Wellington die belangrijke taak steeds moeilijker kunnen combineren met politieke opdrachten in eigen land. Eind december 1818 zou hij zelfs toetreden tot het kabinet-Liverpool.

Met Kraijenhoff aan het hoofd van de Dienst Fortificatiën kwam de fortbouw onder de praktische leiding van Nederlandse ingenieurs. Verder had de Nederlander natuurlijk invloed op de vordering van de werken aan de verschillende forten. Voorjaar 1816 lag de bouw van de meeste forten van de eerste lijn min of meer op schema, maar de geplande bouw van versterkingen te Halle en Mont-Saint-Jean wist hij voor zich uit te schuiven. Gent was zeer strategisch gelegen op het snijpunt van de tweede lijn en de (verticale) Scheldelijn. Daar kwam de bouw van het fort laat op gang (zie verder). Kraijenhoff was duidelijk niet van plan om snel de rode loper uit te rollen voor de in zijn ogen vlotte 'evacuatie-route' van het Engelse leger na een mogelijke nederlaag.

De Dienst der Fortificatiën had zes directies, onder andere in Gent, Antwerpen en Namen, met aan het hoofd telkens een kolonel-directeur. Kolonel Hennequin was het hoofd van de derde Directie te Gent en had de forten van Oudenaarde, Ieper, Dendermonde en Gent zelf onder zijn toezicht. De planning en de bouw liep niet altijd van een leien dakje, want het project was in het zuiden des lands allesbehalve populair. De bewoners van de vestingplaatsen pleegden soms obstructie of (openlijk) verzet tegen de militaire plannen. Vooral lokale aannemers waren daarin bedreven. Om de kosten te drukken had het Hollands bestuur verordonneerd dat de aanbestedingen per prijstarief gedaan moesten worden. De genie stelde daarom een prijs vast per kubieke meter verplaatste aarde, geleverde stenen, metselwerk, enz. Kandidaat-aannemers konden dan inschrijven voor een hogere of lagere prijs dan de voorgestelde. Soms konden ze hun slag slaan door een lagere prijs te bieden, maar een (veel) mindere kwaliteit stenen of metselwerk te leveren dan afgesproken. Af en toe sloot de genie ter plekke een deal met de aannemers, waarbij ze

tegen steekpenningen oogluikend toestond dat bijvoorbeeld het metselwerk van mindere kwaliteit was. Dat leidde in Oudenaarde, Ath en Charleroi tot grondverschuivingen en instortingen. Het grootste schandaal voltrok zich in 1824 in Ieper. Nadat daar het kruitmagazijn was ingestort, ontdekte een onderzoekscommissie dat er corruptie in het spel was. Verschillende betrokkenen kregen flinke straffen en Hennequin, de hoogste verantwoordelijke, belandde in de gevangenis, waar hij zelfmoord pleegde. De hele affaire kreeg nog een nare nasleep, want ook baron Kraijenhoff werd beschuldigd, maar vier jaar later zou hij vrijspraak en eerherstel krijgen. Zijn functie werd echter afgeschaft en in 1826 werd hij op non-actief gesteld.

Een gealarmeerde Wellington stuurde John T. Jones op inspectie naar het Verenigd Koninkrijk. Deze kolonel hield namens de Britse medefinanciers de voortgang van de bouw al jaren in de gaten en kende iedereen die ermee te maken had. Paniek was volgens hem helemaal niet nodig. Door de tijdsdruk om de forten te voltooiën, waren her en der fouten gemaakt, maar daardoor kwam de militaire betrouwbaarheid van de forten niet in het gedrang. Wel had Kraijenhoff indirect schuld aan de obstructiepolitiek van de ‘Belgen’ omdat hij voor de bouw in het zuiden te weinig draagkracht had gecreëerd. Het merendeel van de officieren, ingenieurs, opzichters, militaire bewakers en zelfs huisbewaarders kwam niet uit de regio zelf, wat tot onvrede leidde. Bij de genie waren in 1830 op de 128 officieren-ingenieurs maar zes ‘Belgen’. De weinige hoge militairen die mee mochten doen, beklagden zich erover dat ze ook nog eens Nederlands moesten leren.

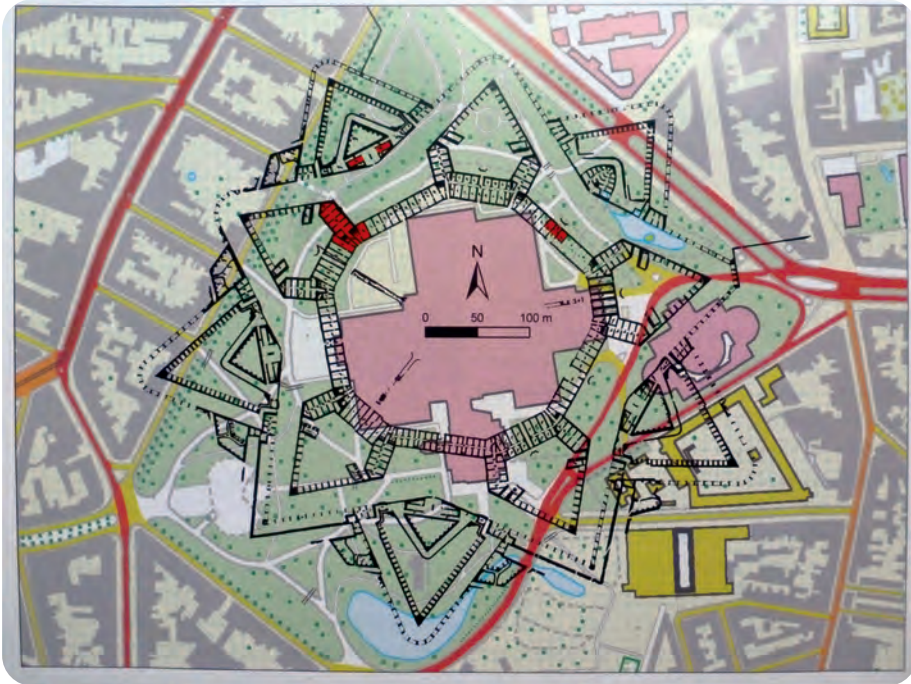
Een klik rond Willems tweede, weerbarstige zoon Frederik, exploiteerde die onvrede en greep de kans om Kraijenhoff onschadelijk te maken. Door de voormalige topman van de fortenbouw terzijde te schuiven kon prins Frederik de eigenzinnige Dienst Fortificatiën onder zijn gezag brengen. Die hele ommekeer was niet van aard om het werk aan de forten die nog niet af waren, zoals dat van Gent, te doen opschieten. Frederik zag namelijk veel minder brood in ‘al dat gemetsel’. Hij vond dat zijn vader en Kraijenhoff zich vooral door de Britten en Wellington hadden laten meeslepen in een duur, onpopulair en anachronistisch militair avontuur.

Aanpak bij de Gentse citadel

In de *Gazette van Gent* van 12 april 1819 vernamen de krantenlezers: ‘Van goeder-hand zyn wy onderricht, dat buyten deze stad, tusschen de Kortryksche en de Heuver-poorten, een fort moet aangelegt worden, waer toe een ingenieur, die het ontwerp moet maken, reeds alhier is aangekomen en een

wooninge voor dry jaeren heeft gevraegt.’ Gent was toen al op bevel van keizer Jozef II zijn oude verdedigingswerken kwijtgeraakt, en het graduele afbraakproces van het Spaans Kasteel was nog aan de gang.

Eerst werd er nog aan gedacht het Kasteel weer op te knappen, maar om diverse redenen heeft de Nederlandse genie dit plan verlaten. Er zou een nieuwe, moderne citadel gebouwd worden op een van de hoogste, maar ook kwetsbaarste plaatsen van Gent. Die plek lag tussen de Kortrijkse en de Heuvelpoort, aan het begin van de weg naar Kortrijk en Frankrijk. Nadat de optie Spaans Kasteel van de baan was, liet Wellington majoor-ingenieur Carel Frederik Gey van Pittius, afkomstig uit Den Haag, naar Gent komen. Op 19 april 1819 kreeg hij de opdracht de plannen voor de nieuwe citadel te maken. De vesting moest verdedigd kunnen worden door een beperkt garnizoen, maar in

Afb. 1. Grondplan van de Gentse citadel geprojecteerd op de huidige toestand van park, straten en bebouwing op de site. De ontwerper Gey van Pittius koos voor het Franse model met twee grote, in elkaar geschoven vijfhoeken oftewel vijfpuntige sterren. De grote tienhoekige binnenplaats wordt omringd door soldatenverblijven, die uit twee bouwlagen bestonden. De onderste laag was een halfkelder. De vijf lange zijden worden ‘courtines’ genoemd, de vijf korte zijn de ‘kelen’ van de bastions. De rood gekleurde zones zijn de enige nog bewaarde originele onderdelen van de citadel. De roze grote gebouwen van de feestpaleizen, het Kuipke en het SMAK en het Congressentrum ICC nemen bijna de hele grote binnenkoer in (zie fig.4).

Rechts het MSK. Plan overgenomen uit Decavele en Balthazar (2011).

geval van nood ook plaats kunnen bieden aan enkele duizenden manschappen.

Op 19 oktober 1819 bood de majoor de militaire overheid zijn ontwerp voor de vesting aan (afb. 1). Hij koos naar Frans model voor twee grote, met elkaar verbonden vijfhoeken met zijden van 270 tot 380 meter. Die waren voorzien van vooruitspringende driehoekige bastions met kazematten met schietgaten voor de kanonnen. Die bombestendige kazematten waren uitgevoerd in dikke bakstenen troggewelven, beschermd tegen projectielinslagen door een zware laag aarde. De bastions waren met elkaar verbonden door courtines, waarin zich de toegangspoorten bevonden. Door de verbonden vijfhoeken ontstond een ruim, tienhoekig binnenplein, waarrond de verblijven lagen voor maximaal 5 à 6.000 manschappen, honderdvijftig paarden en meer dan 300 ton buskruit in vaten. De wallen zouden vijftien meter boven de grachtbodem uitsteken, en die droge grachten zouden ongeveer twintig meter breed en vier à vijf meter diep zijn. De citadel zou nog veel groter worden (43 ha) dan het al immens Spaans Kasteel. Het ontwerp en de bijbehorende plannen werden door Wellington en Kraijenhoff aanvaard en Willem I decreeteerde op 4 oktober 1821 het bouwen van de citadel.

Op 15 november 1821 werd het plan van onteigeningen, getekend en opgemaakt door Gey van Pittius, openbaar gemaakt. Voor ruime bekendmaking werden de volgende dag op verschillende plaatsen in de stad gedurende acht dagen affiches opgehangen (afb. 2). Dat gebeurde natuurlijk ook aan de Kortrijkse en de Heuvelpoort en aan alle herbergen buiten die poorten. De gedwongen onteigening betrof vooral 'landerijen' (zaailand, weiden, tuinen, boomgaarden, onbewerkte grond), enkele (kleine) huizen langs de weg naar Kortrijk, herberg De Papegaai en een oliemolen met bijbehorend molenhuis en woonhuis langs dezelfde weg. In totaal werden 97 percelen, variërend van grote tot zeer kleine, van particulieren en instellingen met een totale oppervlakte van 3411, 72 are of ruim 34 ha onteigend. Het Rijk zelf had er al een groot stuk grond en een toegangsweg ernaartoe in eigendom.

Het duurde tot het voorjaar 1824 eer alle administratieve formaliteiten waren afgehandeld. Sommige eigenaars gingen in beroep tegen de onteigening of de te lage vergoeding, wat tot vertragingen leidde. Andere vertragende factoren waren bv. het nagaan of er een hypotheek op de eigendom rustte, de berekening van extra schadeloosstelling voor bemesting en/of vruchten op het veld, kleine vergissingen of misverstanden over de grootte van het terrein (Nederlandse roeden waren geen 'Gentsche roeden'!).

INLYVING van Gronden in de nieuwe
Vestings-werken der stad GEND.

Gedwongen onteygening.

**BÜRGEEMEESTER EN SCHEPENEN DER
STAD GEND**, Provincie van Oost-Vlaenderen,

Kragtens de Wet van 8 Maert 1810, en de Koninglyke Beslyuten van 25 December 1816, n.º 71, en 30 December 1819, n.º 61, betrekkelijk tot de toepassing van den 7.sten artikel van de voorzeyde Wet, voorkomen en verwittigen alle de geene wie de zaeke mag aengaen, dat de Grond-teekening der Landen en Eygdommen, aenwyzende de naemen van elken Eygenaer, waer van de weerdeering zal moeten plaets hebben, ten eynde aen de beschikking van den Staet gesteld, en in de nieuwe verdedings-werken dezer Stad, bevolen by 's Konings-Beslyut van 4 October 1821, ingelyft te worden, berustende is en zal blyven, gedurende acht dagen, ter eerste Afdeeling der Komptooeren van de Regering, op dat een ieder 'er kennis van neeme, ende geene onweetendheyd voorwende.

Gedaen ten Stadhuyze van Gend, den 15 November 1821.

Burgemeester en Schepenen voorzeyd,

Barthelemy Van der Auweraert

Op bevel, den Secretaris, *Mouton*

Afgekondigd met trompette, doór my gezwooren Uytleezer, den
15 November 1821.

Van der Auweraert

Tot GEND, by C. J. FERNAND, Stads-Drukker, op de Goude Leeuw Plaest.

Afb. 2. Aanplakbiljet dat de onteigening van gronden i.v.m. de bouw van de citadel aankondigt (15. 11. 1821). Uit: RAG, Hollands Fonds, nr. 1165, doos 695/4.

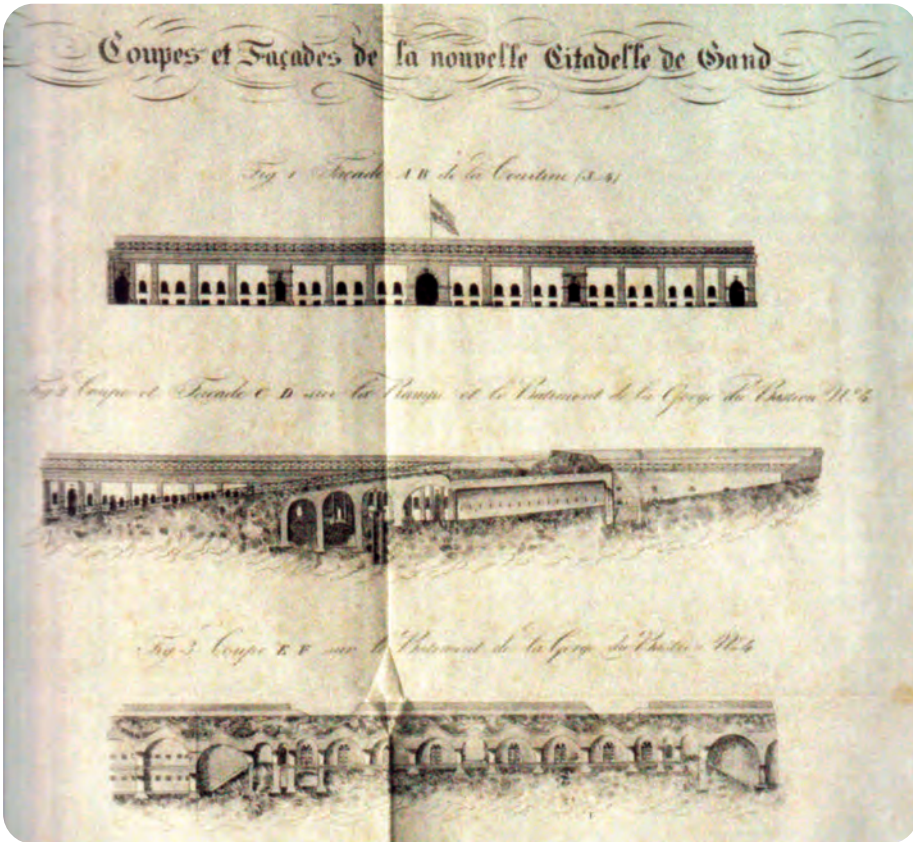
De kosten van de onteigeningen, de aankoop van de gronden en de sloop van enkele huizen beliepen 153.250 gulden, terwijl het bestek van de citadel op 3.325.000 gulden werd geraamd. Dit bedrag zou ruimschoots worden overschreden: in 1827 was al meer dan zeven miljoen uitgegeven. Behalve de onteigeningen waren er nog andere nadelen voor de omwonenden. Binnen een afstand van 585 meter van het glacis mochten stedelingen niet meer bouwen. Daarom stonden er tot 1870 alleen huizen langs de onpare kant van de Steenweg naar Kortrijk. De bouw leidde wel tot bedrijvigheid en werkgelegenheid voor honderden mannen, maar bracht ook onrust en overlast rondom de grote bouwplaats. De (te) hoge kosten moesten bovendien door de bevolking worden gedragen.

Nadat landmeters de plannen op papier op het terrein hadden af- en uitgemeeten, kon op 27 mei 1823 het enorme grondverzet beginnen. Kort daarvoor, op 15 april, had de ontwerper zelf de eerste steen gelegd. Het grondwerk werd vertraagd doordat de arbeiders geregeld stootten op achtergebleven fundamenten van het vroegere Montereyfort (1765-1785). De andere forten die onder de Directie Gent vielen, waren toen al (bijna) afgewerkt. Zo bezocht Willem I, samen met kolonel Hennequin, op 27 juni 1823 het al ver afgewerkte Kezelfort in Oudenaarde om er een mooie steen te metselen ‘in den toren’. Ook Nieuwpoort, Ieper, Menen, Ath, Dendermonde, Charleroi, Namen, Hoei en Luik lagen op schema. De meeste van die forten moesten wel niet van nul worden opgebouwd. Het ging eerder om het vernieuwen/herstellen van bestaande uit de tijd van de eerste en tweede barrière en van een bescheidener omvang. Gent van zijn kant was een heel nieuw en modern fort, ook nog eens het grootste van de hele Wellingtonbarrière.

Na de zomer van 1826 geraakte het metselwerk aan, onder andere, de kazematten grotendeels klaar. Maar tijdens de strenge winter 1826-1827, met veel sneeuw, kreeg het werk te kampen met waterinsijpeling. Het boren van tientallen afvoerbuizen en het aanbrengen van afvoergoten om het water naar buiten te leiden, kostte veel extra werk en tijd. Daarna ontstond er discussie over noodzakelijke afwijkingen van het oorspronkelijke plan. Pas nadat die was afgerond en de wijzigingen door de militaire overheid waren goedgekeurd, konden de werken in de lente van 1828 worden hervat. Op 18 augustus 1830 werden de kanonnen uit het Spaans Kasteel naar de bijna afgewerkte citadel overgebracht. Die was aan het oog van de burgers onttrokken door een parallel met de Leie lopende hoge muur, die van schietgaten was voorzien.

Uiteindelijk werd er in Gent, ondanks tegenslagen, degelijk werk afgeleverd (afb. 3). Niet verwonderlijk. De toezichthoudende Derde Directie was er

gevestigd en de ontwerper zelf bleef tot 1830 ter plaatse om de werken aan ‘zijn’ citadel te leiden.

Afb. 3. Gevelopstand binnenzijde van een lange zijde (courtine) tussen twee bastions (boven) en twee doorsneden waarin de imposante ondergrondse - en half ondergrondse constructie van de ‘keel’ van een bastion goed te zien zijn. Oorspronkelijk in: Gey van Pittius (1843). Overgenomen uit Coene & De Raedt (2011).

Het einde van de citadel

Toen in september 1830 in Brussel hevige onlusten uitbraken die tot de Belgische onafhankelijkheid zouden leiden, was de citadel nog altijd niet afgewerkt. Loopbruggen, buitenpoorten en bijgebouwen ontbraken nog, of waren nog niet volledig klaar. De werken vielen helemaal stil nadat het Voorlopig Bewind op 4 oktober de Belgische onafhankelijkheid had uitgeroepen. De citadel kwam zonder slag of stoot in handen van Belgische soldaten en op 19

Afb. 4. De bewaarde hoofdtoegangspoort tot de citadel aan de noordzijde uit 1826. Het opschrift luidt: 'Nemo me impune lacesset' en daaronder: 'Anno XI post proelium ad Waterloo exstructa' (Niemand zal mij ongestraft aanvallen. Elf jaar na de slag bij Waterloo opgetrokken.). Vóór de poort en op de binnenplaats: enkele soldaten van het Gentse garnizoen. Links en rechts op de voorgrond: enkele jonge burgers (vroege prentbriefkaart uit de collectie van Philippe Bockstael).

oktober mochten de Hollanders onder begeleiding van de Gentse burgerwacht Gent verlaten. Nadat de rust was weergekeerd, geraakte het fort onder het neutrale België tegen het voorjaar van 1832 toch nog afgewerkt. Het deed geen dienst als onderdeel van het Belgisch verdedigingssysteem – nu gebaseerd op de forten van Luik en Antwerpen! – maar als infanterie- en artilleriekazerne voor het Gentse garnizoen.

Voor na de afschaffing van de octrooirechten in 1860 begon het stadsbestuur het fort als hinderlijk te ervaren. In 1871 kocht de stad Gent de citadel van de Belgische staat en onder burgemeester Charles de Kerchove (1858-1881) werden ook de terreinen rond de militaire vesting verworven om er een park aan te leggen. In dat jaar begon men met de afbraak van het grootste en duurste fort van de Wellingtonbarrière, dat militair al was achterhaald nog vóór het werd gebouwd. De Hollandse Citadel werd amper drie decennia in dienst gehouden als versterking.

Afb. 5. Buitenzicht (1913, aan het begin van de afbraak) op een klein deel van de soldatenverblijven, oorspronkelijk aangelegd rondom een groot binnenplein (Foto Van Wesemael, overgenomen uit 'Toerisme in Oost-Vlaanderen', 1964 nr. 3).

Afb. 6. Dezelfde soldatenverblijven van afb. 4, nu van binnenuit gezien. Tussendeuren verbonden de verschillende kamers. Alles wat bovengronds nog restte, werd afgebroken naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling te Gent in 1913. Op de vroegere grote binnenplaats van de citadel bouwde architect Oscar van de Voorde het 'Feest- en Floraliënpaleis' (Herkomst: zie afb. 7).

In die tijd was het Spaans Kasteel, dat zowat drie eeuwen dienstdeed, in plaats van de enkele tientallen jaren voor het Hollandse fort, al helemaal uit de publieke ruimte verdwenen. De volledige afbraak van de citadel zou aanslepen tot aan de Gentse Wereldtentoonstelling van 1913. De gerestaureerde toegangspoort met klassiek fronton uit 1826 is het meest zichtbare en best herkenbare onderdeel dat bovengronds nog herinnert aan het reusachtige fort (afb. 4).

Doordat de citadel vanaf 1870 alweer werd afgebroken, in de tijd dat de fotografie opkwam, zijn er maar weinig foto's van bewaard gebleven (afb. 5 tot 8). Maar zelfs met deze foto's en een litho met doorsneden en het uitzicht van de binnenfaçade (zie afb. 3), gecombineerd met het grondplan te zien op afb. 1, is het moeilijk zich een werkelijk goed beeld te vormen van het uitzicht van de vesting. Daarom geven we hier ter afsluiting een primitief schetsje weer van een nooit gerealiseerd project uit 1907 dat behoud en bescherming van de oude Hollandse citadel beoogde (afb. 9). Deze getekende Google Earth avant la lettre geeft een uitstekend idee van haar reusachtige omvang.

Met dank aan Philip Bockstael, André Coene en Luc Devriese

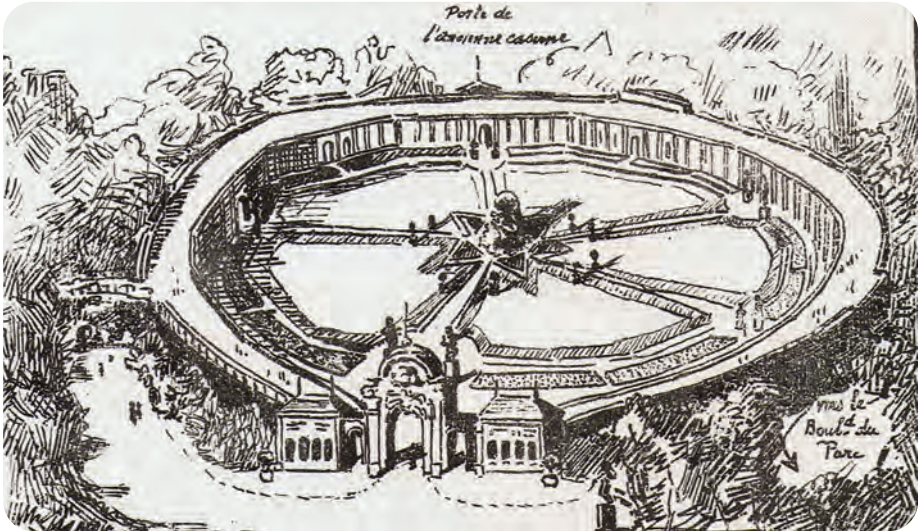

Afb. 7. 'Patatten jassen' door piotten van het Eerste Linieregiment (ongedateerde prentbriefkaart collectie Ph. Bockstael).

Afb. 8. Klaar voor de tweede schaft van het garnizoen. Nog even poseren voor de foto aan de gevel van de 'Cuisine de la Troupe' (ongedateerde prentbriefkaart collectie Bockstael).

Afb. 9. Primitief schetsje door de ons onbekende J.H.H. (1907) van een project ter conservering van een groot gedeelte van de citadel in zijn origineel uitzicht. Dit geeft een goed idee van hoe het er daar werkelijk uitzag. Vooral het enorme binnenplein valt op. Het centrale monument en de triomfpoort onderaan moet je natuurlijk wegdenken. Bovenaan: de nog bestaande oorspronkelijke toegangspoort uit de kazernetijd (zie afb. 5), hier aangeduid als Porte de l'ancienne caserne.

Geraadpleegd

Archief

Gent - Rijksarchief: Hollands Fonds, Deel 1 (1814-1830). Nr. 1162: dossier inzake het K.B. van 04.10.1821 over het versterken van Dendermonde, Gent en Oudenaarde; Nr. 1165, dozen 695/4 en 885/20: stukken betreffende de ont-eigening van gronden in het kader van de Citadel van Gent (1822-1824). Deze dozen bevatten ook gegevens over de vestingen in Antwerpen, Dendermonde en Oudenaarde.

Documentatie

Sint-Amandsberg. Documentatiecentrum Streekgeschiedenis M. Gysseling (DSMG):

Collectie Vliegende Bladen Gent, Reeks 'Straten'; De Citadel van Gent/Citadelpark, met krantenknipsels, oudere en meer recente artikelen, o.a. over 'Gent als militair bolwerk', gedetailleerd grondplan citadel (A3-formaat) en oude(re) afbeeldingen van de afbraakwerken en de aanleg van het park.

Literatuur

Antheunis, G. (2008), Charles de Kerchovelaan, Citadelpark, in: *Stadsarcheologie*, II, 2, p. 18-23.

Antrop, D. e.a. (red.) (2005), *Gent. Van Toen en Nu*, Zwolle, vooral p. 481-484.

Audoren, F. (red.) (2018), *Het Spaans Kasteel te Gent. Van dwangburch tot woonwijk*, Gent (een uitgave van vzw Buren van de Abdij).

Coene, A. en De Raedt, M. (2011), *Kaarten van Gent. Plannen van Gent. 1534-2011*, Gent-Heule.

Decavele, J. en Balthazar, H. (2011), *Het geheugen van Nederland in Gent*, Gent, p. 48.

De Graaf, B. (2018), Tegen de terreur. Hoe Europa veilig werd na Napoleon, Amsterdam (Prometheus). Belangrijkste werk voor de internationale achtergrond; met uitvoerige bibliografie.

De Keukeleire, E. (2004), De Gentse citadel, in: *Archieflink*, jg. 5, nr. 1, p. 4-6.

Devriese, L. (2008), *Een hoogst zonderling studiebezoek. Keizer Jozef II te Gent (15-17 juni 1781)*, in: *Ghendtsche Tydinghen*, jg. 38, 5, p. 303-310.

De Vuyst, W. en De Waele, M. (2015), *Het verloren Koninkrijk. Willem I en België* (een uitgave van OKV), Gent.

- Evrard, A.K. (2018), *Willem I: een Gentse visie*. Uitgave van Comité 1815-2015: Willem, Bedankt, Gent.
- Falter, R. (2012), België. *Een geschiedenis zonder land*, Antwerpen.
- Geschiedenis Citadelpark. 100 jaar Gentse Groendienst* (1985), Gent.
- Gey van Pittius, C.F. (1843). *Description de la Nouvelle Citadelle de Gand*. Broese et Co, Breda. p. 3 en 11.
- Gils, R. (2009), *De versterkingen van de Wellingtonbarrière in Oost-Vlaanderen: de vesting Dendermonde, de Gentse citadel en de vesting Oudenaarde*, Gent, Provincie Oost-Vlaanderen.
- J.H.H. (1907). Pour la conservation de l'Ancienne caserne du parc à Gand. In: *La Tribune artistique*, nr. juli-augustus, ill. bij p. 121-126.
- Koch, J. (2013), *Koning Willem I 1772-1843*, Amsterdam (Boom).
- Laleman, M.C. (dir.) en Dupont, G. en Steurbaut, P. (red.) (2015), *Kleurrijk. Wynantz en Gent omstreeks 1820*, Gent (vooral p. 62-65).
- Maddens, N. (1990), *De geschiedenis van Kortrijk*, Tielt (Lannoo).
- Pirenne, H. (1934), *Geschiedenis van België van het begin tot heden. Deel 3: Van het einde van het Spaans regime tot aan de Belgische Omwenteling* (uit het Frans vertaald), Brussel, La Renaissance du Livre.
- Tamse, C.A. en Witte E. (red.) (1992), *Staats- en Natievorming in Willem I's Koninkrijk*, Brussel (VUB).
- Thiery, M. (1947), *Bij de 150e verjaring van de Plantentuin*, Gent.
- Van Aerde, R. (1987), Geschiedenis der Gentse kazernen. De Citadelkazerne aan de Heuvelpoort, in: *Ghendtsche Tydinghen*, vol. 16, nr. 3, p. 128-143.

Maak reclame voor GT!

*Ghendtsche Tydinghen is veel te weinig bekend.
Zelfs mensen die zich bijzonder interesseren aan onze stad weten dikwijls niet dat dit tijdschrift bestaat...
En nochtans: voor wie een woordje wil meepraten over de Gentse geschiedenis is GT een absolute must.*

Mond tot mond reclame is de beste publiciteit!